

BALKAN BALKANSKIM NARODIMA – OSVRT NA KOMANDOVANJE I ULOGU VOJSKOVOĐA U ODBRANI ZEMLJE

Dejan D. Simić
Univerzitet u Nišu, Pravni fakultet

U radu je načinjen kraći osvrt na značaj i ulogu vojskovođa u ratnim prilikama sa posebnim osvrtom na političko-ekonomsku situaciju na prostorima Balkanskog poluostrva pred izbijanje balkanskih ratova. Sam početak dvadesetog veka bio je obeležen vrlo dramatičnim zbivanjima koji je balkanske narode vodio u borbu za nacionalno oslobođenje. Stalno opadanje i slabljenje Osmanskog carstva činilo je njihove želje ostvarljivim, a težnje za konačnim oslobođenjem sve realnijim. Već u jesen 1911. godine vođen je Italijansko-turski rat u kojem je Turska pretrpela velike gubitke, kako u ljudstvu, tako i teritorijalno, izgubivši više vilajeta na prostorima Afrike. Albanski ustanici su u toku naredne godine zauzeli nekoliko turskih gradova i ušli u Skoplje uz istovremeno sve izraženije namere Nemačke i Austrougarske da kontrolišu Balkan u planovima prodora i osvajanja Istoka. Male balkanske države pratile su sva ova dešavanja, a slabost nekada velikog i moćnog Osmanskog carstva nagoveštavali su ispunjenje nacionalnih ideala. Ponovno oživljavanje ideje „Balkan balkanskim narodima” ukazivalo je na to da su balkanske države mogle da prevaziđu neke svoje međusobne sukobe i onemogućće prevelik uticaj velikih sila na našim prostorima. Velikim vojnim uspesima u ovim ratovima doprinele su i naše vojskovođe koje su, svojim znanjem i velikim ratnim iskustvom, pobeđivale neprijatelja na gotovo svim frontovima i time doveli do ostvarenja konačnog cilja ovih ratova.

Ključne reči: *rat, komandovanje, organizacija, vojskovođa, ratni ciljevi, balkanski ratovi*

Uvod

Još od najstarijih vremena, kada su prvi ljudi vodili međusobne borbe, koristeći tada jedino dostupno oružje iz prirode, kamen ili drvenu granu, bila je organizovana i određena priprema. Čak i u tim veoma primitivnim uslovima u određenoj meri počinje se razvijati takozvano ratovodstvo ili rukovođenje sukobom, bez velikih opterećenja koja su uslovljavala izvođenje, nabavku i primenu materijalno-tehničkih sredstava.¹ Međutim, i

¹ Ljubomir Domazetović, *Rukovođenje i komandovanje kroz vekove*, 2. izdanje, Beograd, 1992, str. 29.

oružana borba, kao i čovek, trpe kroz vreme razne promene i usavršavanja koja su pratila usavršavanje ljudskog razuma, pa i usavršavanje same civilizacije. Vremenom su metodi vođenja rata postali različitiji, što je zahtevalo i sve više različitosti u organizovanju i komandovanju oružanim snagama. Ovaj proces promena u komandovanju i vođenju rata nastavio se sve dok je veličina vojnih snaga bila tolika da je svaki vojnik mogao čuti svog komandanta, a rat je vremenski bio ograničen i trajao je onoliko dugo koliko su trajale zalihe hrane koju je vojnik sobom nosio.² Međutim, za rukovođenje ratom bilo je potrebno više od jednog vođe, a u takvoj situaciji onaj komandant koji je posedovao više sposobnosti da nadmudri svog protivnika postaje pobednik. On je u takvim okolnostima svu svoju pažnju mogao da posveti razmatranju predstojeće bitke, ali mu nikakav obaveštajni sistem nije bio potreban, jer je komandovao malom vojskom na relativno malom prostoru.³ Međutim, kako se ratište i način ratovanja kroz istoriju menja, ratni prostor kao i broj vojnika širi i povećava, tako i ratni komandant ima sve više posla, a komplikovanost i organizacija borbe prevazilaze sposobnosti rukovođenja bilo kog pojedinca. Upravo je ovakva situacija i dovela do toga da se ratna veština i vođenje rata postepeno počinje prebacivati na veću grupu ljudi, odnosno, po vojnim istoričarima, na ratni štab.⁴ Svaka faza istorijskog razvoja ratne veštine ima u svakom pogledu i svoj istorijski period, pa su tako pojedine epohe dale veliki doprinos vojnoj misli koja se uporedo razvijala sa kulturnim, naučnim i društvenim napretkom te epohe ili tog istorijskog perioda. Ono što je verovatno i najnegativnije u tom čitavom procesu upravo je činjenica da su periodi koji su dali najveći doprinos razvoju civilizacije ujedno i periodi kada je dolazilo do najmasovnijeg uništavanja ljudi.⁵

Napredovanje civilizacije, nauke i tehnike svakako su doveli i do krupnih promena ne samo u načinu privređivanja, života, kulture i obrazovanja ljudi, već i promene u načinu, tehnici ratovanja, kao i primeni velikih i značajnih naučnih dostignuća za potrebe rata i proizvodnje same ratne tehnike. Krajem 19. i početkom 20. veka ratna tehnika dobija, kao i sama vojna industrija, veliki zamah koji se prvenstveno ogleda u primeni i proizvodnji savremenih ratnih sredstava.⁶ Ratovi ovog i potonjih perioda u stvari predstavljaju, u izvesnom smislu, i rat naučnih dostignuća različitih zemalja, čija će naoružanja, na veliku žalost, dovesti i do masovnog ubijanja i osakaćivanja ljudi. Ali, i pored svega, optimalno i pravovremeno odlučivanje vojskovođa i komandanata i dalje je osnova uspešnog vođenja rata. Čak i uz podjednake uslove, pobeđu u ratovima odnosile su one vojske čiji su komandanti bolje procenjivali situaciju, brže primenjivali dostupnu ratnu tehniku i svoju živu silu, i brže razrađivali optimalno rešenje uz primenu strategijskih, operativnih i taktičkih postupaka. Suština komandovanja u ratnim uslovima savremenog sveta odnosi se prvenstveno na operativnost i akcionu brzinu komandovanja, i to naročito ako sam komandant, pored ličnog vojnog obrazovanja, poseduje i komandantske vrline i bude stro-

² Isto, str. 30.

³ Samersel Fraj, *Ilustrovana istorija sveta*, Beograd, 1986, str. 94-95.

⁴ Teoretičar rata i ratne veštine Hitler smatra da se onog trenutka kada je neznani ratni komandant zatražio pomoć i savet nekog svog ratnog oficira zametnula se i ideja stvaranja štabova. Sam razvoj štabova u istoriji pokazuje da su iz potrebe uspešnosti u ratovima nastajale i dužnosti oficira koji su činili najbliže komandantove saradnike, odnosno komandantov štab. Vidi: Ljubomir Domazetović, *Rukovođenje i komandovanje kroz vekove*, 2. izdanje, Beograd, 1992, str. 31.

⁵ Norman Dejvis, *Evropa, jedna istorija*, Novi Sad 2005, str. 588.

⁶ Fuller J.F.C., *The Foundations of the Science of War*, London, Hutchinson & CO, 2009. str. 34.

go ekonomičan sa vremenom.⁷ Odbacivanje nepotrebne dokumentacije, oslobađanje i odbijanje nepotrebnih konsultacija, sistematsko prikupljanje i proučavanje potrebnih informacija do početka i u toku ratnih dejstava, brzo donošenje odluka i postavljanje zadataka jedinicama, uz obezbeđenje njihovog doslednog sprovođenja, neminovno dovode do ratnog uspeha.⁸ Pored navedenog, i ratničko iskustvo je jedan od bitnih i nezaobilaznih faktora za uspešno rukovođenje i komandovanje. Upravo se ratničkim iskustvom i objašnjava smirenost i sigurnost velikog vojskovođe, kako u periodu priprema, tako i u periodu vođenja borbe i ispunjavanja svih zahteva koje nameće sama ratna situacija. Možda začuđuje i situacija što velike i ratno iskusne vojskovođe ne pokazuju znake zabrinutosti već se ponašaju kao da su kroz sve to ranije prošli i kao da unapred naslućuju i znaju šta sve očekuje njih i njihovu vojsku. U svakom momentu oni deluju hladnokrvno i bezosećajno, ali sasvim prirodno – što je vojskovođa sigurniji u sebe to je hladnokrvniji u odlučivanju.⁹

Stanje na Balkanu pre početka balkanskih ratova

Upravo je takva situacija bila i u Srbiji i srpskoj vojsci pred početak balkanskih ratova 1912. godine. Naime, velika previranja na ovim prostorima dogodila su se još početkom 20. veka, kada je ideja o konačnom oslobođenju od vekovne turske vlasti postajala sve aktuelnija, a rešavanje takozvanog Istočnog pitanja sve izvesnije.¹⁰ Velike sile koje su tada i bile najviše zainteresovane za promenu balkanskih prilika bile su rezervisane prema ideji i zahtevima balkanskih naroda. Previranja su počela onog momenta kada su se Balkanci međusobno približili i kada su se sa završetkom mladoturske revolucije 1908. godine i aneksije Bosne i Hercegovine odnosi Zapada i Turske zaoštrili.¹¹ Na vlast u Carigradu, međutim, dolazi Oficirska liga, koja je politički bila povezana sa vojnim i političkim krugovima nemačkog rajha, čime se Turska sve više udaljavala od Rusije i drugih zapadnih sila. Upravo je zbog toga nacionalistička politika mladoturaka dovela do pooštavanja sukoba sa balkanskim narodima i do njihovog međusobnog zbližavanja i sporazumevanja.¹² Sama aneksija Bosne i Hercegovine prvenstveno je zatekla balkanske narode razjedinjene, ali su Srbija i Turska zajednički protestovale protiv nje sve dok se Turska nije sporazumela sa Austrijom i priznala aneksiju za iznos od 52.000.000 forinti. Bugarska je vrlo brzo proglasila svoju nezavisnost, tako da su protiv takve politike Austrougarske otpor pružale jedino Srbija i Crna Gora. Međutim, i pored svih nesuglasica, balkanske države ulaze u razgovor o stvaranju saveza 1911. godine za borbu protiv zajedničkog neprijatelja i ti pregovori su završeni tek 1912. godine konačnim dogovorom Srbije i Bugarske oko teritorijalnog proširenja po proterivanju Turaka sa naših prostora. Kako su ugovori i među drugim državama bili potpisani oktobra 1912. godine započele su ratne operacije na svim balkanskim frontovima.¹³

⁷ Isto.

⁸ Petar Kostić, *Psihologija borbenih jedinica*, 2000, Beograd, str. 56.

⁹ Ljubomir Domazetović, *Rukovođenje i komandovanje kroz vekove*, 2. izdanje, Beograd 1992, str. 82-83.

¹⁰ Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији 19. века*, Београд 1958, стр. 407.

¹¹ Чедомир Попов и др., *Историја српског народа*, шеста књига, први том, Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918, Београд, 1994, стр. 330.

¹² Isto.

¹³ Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији 19. века*, стр. 409.

Balkanski ratovi

Ratne operacije započela je Crna Gora 8. oktobra 1912. godine napadom na turske snage u Raškoj, a deset dana kasnije u rat su ušle i Srbija, Bugarska i Grčka. Oduševljena srpska vojska, poneta željom za osvetom Kosova i odbranom Srba na Kosmetu, kretala se u tri pravca – prema Raškoj, Kosmetu i prema Makedoniji. Već 23–24. oktobra postignuta je velika pobjeda kod Kumanova, a posle dvadesetak dana i kod Bitolja.¹⁴ Cela Makedonija bila je oslobođena posle mesec dana, a uz mnogo manje gubitke oslobođena je i Raška i teritorija Kosmeta odakle je srpska vojska ušla u severnu Albaniju da bi osvajanjem Lješa i Drača izbila i na Jadransku obalu.¹⁵ Bugarska vojska takođe je imala uspehe u oslobađanju Trakije, ali je zaustavljena u osvajanju Jedrena. Slično su prošle i Grčka i Crna Gora; Grčka je posle oslobođenja Soluna i drugih gradova zaustavljena kod Janine, dok je Crna Gora posle zaposedanja Sandžaka i oslobađanja Metohije zaustavljena kod Skadra koji i pored velikih žrtava nije oslobodila.¹⁶ Turska je posle vojnog poraza na svim prostorima, uz podršku Austrougarske decembra 1912. godine, zatražila primirje, što je ujedno bio i momenat kada je na Srbiju izvršen pritisak da se povuče sa Jadranske obale, a u Valoni je proglašena nezavisna albanska država. Velike sile su u Londonu održale mirovnu konferenciju, ali je Turska već u januaru 1913. prekinula primirje i započela ratne operacije.¹⁷ Posle velikih poraza koje je doživela nastavkom rata, 30. maja 1913. godine, Turska je priznala gubitak svih teritorija u Evropi do linije Enos–Midija, a time je trijumf balkanskih saveznika bio potpun i posle nekoliko vekova Osmanlije više nisu gospodarile prostorom Balkana.¹⁸

Vojnim pobjedama i značajnim teritorijalnim proširenjem nisu prestali problemi među balkanskim državama. Srbija i Bugarska došle su u značajan politički konflikt oko teritorijalnog razgraničenja u Makedoniji, zbog čega je zatražena arbitraža ruskog cara.¹⁹ Međutim, da bi to izbegla, a uz podršku Austrougarske, Bugarska je između 29. i 30. maja 1913. godine napala srpske položaje na reci Bregalnici, čime je, u stvari, i počeo Drugi balkanski rat. Bugarska vojska pretrpela je veliki poraz, a gotovo istovremeno rat su joj objavile i Turska, Grčka, Rumunija i Crna Gora, čime se našla u bezizlaznoj situaciji, što ju je primoralo da zatraži prekid ratnih operacija. Mirovna konferencija održana je u Bukureštu avgusta 1913. godine, gde su se balkanske države konačno razgraničile i rešile gotovo sva teritorijalna pitanja.²⁰ Ovim ratovima konačno je završen proces oslobađanja balkanskih država od vekovne osmanske vladavine, a ujedno započeo i ubrzani privredni, društveni i kulturni razvoj balkanskih naroda.²¹

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto, 410.

¹⁷ Momir Jović, *Istorija Srba*, drugo izdanje, Smederevo 2000, str. 267.

¹⁸ Grupa autora, *Velika enciklopedija istorije*, Novi Sad 2004, str. 376-377.

¹⁹ Momir Jović, *Istorija Srba*, str. 266-267.

²⁰ Milorad Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, drugo izdanje, Beograd, 1990, str. 220.

²¹ Момир Јовић, *Историја Срба*, стр. 268.

Udeo srpskih vojskovođa u balkanskim ratovima

Udeo srpskih vojskovođa u uspesima naše vojske kroz balkanske ratove bio je ogroman. U ovim sukobima našu vojsku su predvodili generali i vojvode sa značajnim ratnim iskustvom i obrazovanjem, što je neminovno i jedan od najbitnijih uslova za tako uspešno vođenje rata, kako je tada i vođen.²² Upravo su u tim sukobima, kao i onima u Prvom svetskom ratu, verovatno najviše došli do izražaja uloga i značaj vojskovođe u vođenju uspešnih ratnih operacija. To ukazuje na činjenicu da je upravo kvalitetno stvaralačko mišljenje komandanta, njegov intelektualni razvoj, kao i širina njegovog znanja i iskustva, jedan od najbitnijih uslova za uspešnost ratnih operacija i čitavog rata. Značajnu ulogu ima i kvalitet ličnosti, kao i njegova zainteresovanost da svoja znanja stalno usavršava i produbljuje. Upravo je znanje i obrazovanje komandanata, kao i njihovo poznavanje vojničke psihologije i odnos prema vojsci doprineo velikom uspehu i ostvarenju svih vojničkih i ratnih zadataka. Poznata je činjenica da pravilno vaspitani i promišljeni vojnici ne vole da se komandanti prema njima odnose intimno i dobročiniteljski, jer to može da naruši njegov ugled već teže ka tome da je starešina idol, da je dosledan i strog, pravičan i u svim prilikama i situacijama dostojanstven.²³ Upravo su takvi bili i naši komandanti u pomenutim ratovima. Izučavanje vojne problematike i same ratne veštine predstavlja i međusobnu isprepletanost teorije i prakse, što u suštini i čini tehniku pripreme i vođenja borbe. Što je viši teorijski nivo obrazovanja vojskovođe i veće njegovo ratno iskustvo time je usavršenija i uspešnija njegova tehnika vođenja rata. Međutim, bez obzira na visoki nivo znanja i stečenog iskustva, sve velike vojskovođe tadašnje Srbije nisu počivale na lovorikama već su stalno proširivali svoje obrazovanje, istraživanjem razvoja teorije i prakse i time još više usavršavali svoje sposobnosti.

Vojvoda Radomir Putnik (1847–1917) predstavlja najmarkantniju ličnost u srpskoj ratnoj prošlosti. Njegova vojnička i ratna karijera započela je još u srpsko-turskim ratovima 1876–1878. godine, kada kao kapetan komanduje brigadom, a nastavila se Srpsko-bugarskim ratom 1885, gde je bio načelnik štaba divizije.²⁴ Mirnodopski razvoj srpskih oružanih snaga u celini je vezan za vojvodu Putnika koji je svojim znanjem, idejama i iskustvom našu armiju usavršio i doveo je u red jedne od najuglednijih armija toga doba.²⁵ Njegov entuzijizam i znanje pokazali su se u velikim bitkama na Kumanovu, Bitolju i na Bregalnici, gde je svojim promišljenim operacijama njegov vojnički talenat zablistao punim sjajem. Njegova životna i vojna karijera završila se, nažalost, u jeku Prvog svetskog rata, jer veliki vojskovođa nije doživeo trijumfalni povratak u oslobođenu domovinu.²⁶

Slična situacija bila je i sa vojvodom Živojinom Mišićem (1855–1921), komandantom bez mane i straha, čovekom koji je svojim znanjem, duhom i odlučnošću ispisao najslavnije stranice naše istorije. Učesnik svih ratova od 1876. do 1918. godine Mišić je prošao trnovit put svog vojevanja. Njegova domišljatost i snalažljivost donele su najslavnije pobeđe našoj vojsci. U balkanskim ratovima bio je desna ruka vojvodi Radomiru Putniku, planirajući

²² Isto.

²³ Ljubomir Domazetović, *Rukovođenje i komandovanje kroz vekove*, str. 82-83.

²⁴ Ljubomir Domazetović, mr Petar V. Terzić, *Likovi i dela slavni vojskovođa novog veka*, 2. izdanje, Beograd, 1992, str. 282.

²⁵ Саво Скоко, *Војвода Радомир Путник*, друго издање, Београд, 1990, стр. 19.

²⁶ Isto.

važne operacije i rukovodeći njima protiv turske Vardarske armije, zbog čega je posle značajne Kumanovske bitke i unapređen u čin generala.²⁷ Njegovo znanje, ugled i spremnost da u svakom momentu deluje odlučno i veoma precizno došli su najviše do izražaja u Prvom svetskom ratu kada je saveznicima doneo prve pobede na Ceru, a zatim i u Kolubarskoj bitki.²⁸ Svet je bio oduševljen i njegovim silovitim napadima koji su doveli i do proboja Solunskog fronta, a mnogi generali i političari smatrali su ga najtalentovanijim generalom Prvog svetskog rata.²⁹ Odlikovan je velikim brojem domaćih i stranih odlikovanja, upravo za svoje poznavanje ratne veštine i ratne taktike. Umro je u Beogradu 1921. godine.³⁰

Vojvode Stepa Stepanović (1856–1929) i Petar Bojović (1858–1955) takođe su bili učesnici svih ratova od 1876. do 1918. godine.³¹ Njihovo samopregalaštvo, znanje i iskustvo donelo je, takođe, slavne pobede našoj vojsci kroz ratove sa početka dvadesetog veka. Stepa Stepanović je u Prvom balkanskom ratu komandovao 2. armijom, koja je odnela velike pobede nad Turcima i značajno doprinela uspešnom završetku Kumanovske bitke.³² Njegovo znanje i umešnost vojskovođe istaklo se i u pomoći bugarskim armijama pri osvajanju utvrđenog Jedrena, gde je srpska 2. armija zarobila preko 60.000 turskih vojnika. U Drugom balkanskom ratu njegova 2. armija požrtvovano je branila čitavu nišavsku zonu sa utvrđenim logorom u Pirotu. I Petar Bojović je sa početkom balkanskih ratova već bio vojskovođa sa velikim iskustvom, a od 1912. godine sa činom generala. Kao načelnik štaba 1. armije posebno se istakao u Kumanovskoj i Bitoljskoj bitki, da bi zatim učestvovao i na Londonskoj mirovnoj konferenciji 1913. godine.³³ Zatim je postavljen i za komandanta Primorskog korpusa, gde je zajedno sa crnogorskom vrhovnom komandom i Jankom Vukotićem planirao i izvodio operacije u osvajanju Skadra, dok je u Drugom balkanskom ratu uspešno komandovao u bitki na Bregalnici kao načelnik štaba 1. armije.³⁴ Bio je zapažen kao veliki poznavalac ratne veštine i u Prvom svetskom ratu, gde je svojim znalačkim potezima u nekoliko navrata porazio bugarsku vojsku u jeku povlačenja prema Kosmetu i Albaniji.³⁵ U proboju Solunskog fronta njegova 1. armija je tako munjevito napredovala da je Vrhovna komanda zahtevala da se znatno uspori. Pred sam kraj rata, 1918. godine, unapređen je u čin vojvode.

Zaključak

Znanjem, obrazovanjem i velikim iskustvom naši ratni komandanti uspeali su da zadive čitav tadašnji svet, ali da ostave i značajni trag u samoj vojnoj nauci. Uspešnom koordinacijom znanja, svojim ljudstvom i raspoloživom ratnom tehnikom uspeali su da u odsutnim mo-

²⁷ Саво Скоко, Војвода Радомир Путник, стр. 19.

²⁸ Војвода Живојин Мишић, Моје усломене, приредио Саво Скоко, пето издање, Београд, 1990, стр. 235-238.

²⁹ Љубомир Домазетовић, мр Петар В. Терзић, *Ликови и дела славних војсковођа новог века*, стр. 286.

³⁰ Саво Скоко, Петар Опачић, *Војвода Степа Степановић*, у ратовима Србије 1876-1918, шесто издање, Београд, 1990, стр. 198-211.

³¹ Момир Јовић, *Историја Срба*, стр. 268.

³² Саво Скоко, Петар Опачић, *Војвода Степа Степановић*, у ратовима Србије 1876-1918, стр. 198-211.

³³ Љубомир Домазетовић, мр Петар В. Терзић, *Ликови и дела славних војсковођа новог века*, стр. 286.

³⁴ Исто.

³⁵ Исто.

mentima nanesu teške poraze nekada i nekoliko puta nadmoćnijem neprijatelju. Bure i nesreće rata, kako kroz prošlost, tako i kroz sadašnjost, koje su oličene u slavnim vojskovođama, svakako označavaju epohu preko kojih se ona prepoznaje. Velike bitke, revolucije i ratovi, kao društveni događaji, pojave i procesi, u svakom slučaju nose svoju poruku i pouku. Istraživanja ovih pojava i fenomena, kao i značaj pojedinaca u mnogim ratnim dešavanjima pružaju mogućnost da shvatimo i potpuno razumemo ulogu pojedinaca, pa i čitavog jednog društva u tim za čovečanstvo i civilizaciju negativnim pojavama.

Imena slavних vojskovođa zauvek su ostala u istorijskim zapisima, a njihova ratna znanja i iskustva prenose se i budućim generacijama.

Literatura

[1] Војвода Живојин Мишић, Моје успомене, приредио Саво Скоко, пето издање, Београд 1990.

[2] Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији 19. века*, Београд, 1958.

[3] Група аутора, *Велика енциклопедија историје*, Нови Сад, 2004.

[4] Љубомир Домазетовић, *Руковођење и командовање кроз векове*, 2. издање, Београд, 1992.

[5] Љубомир Домазетовић, Мр Петар В. Терзић, *Ликови и дела славних војсковођа новог века*, 2. издање, Београд, 1992.

[6] Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, друго издање, Београд, 1990.

[7] Момир Јовић, *Историја Срба*, друго издање, Смедерево, 2000.

[8] Момир Јовић, *Историја Срба*, друго издање, Смедерево, 2000.

[9] Норман Дејвис, *Европа, једна историја*, Нови Сад, 2005.

[10] Обрад Савић, *Европски дискурс рата*, Београд, 1995.

[11] Саво Скоко, *Војвода Радомир Путник*, друго издање, Београд, 1990.

[12] Саво Скоко, Петар Опачић, *Војвода Степа Степановић*, у ратовима Србије 1876-1918, шесто издање, Београд, 1990.

[13] Самерсет Фрај, *Илустрована историја света*, Београд, 1986.

[14] Fuller J.F.C., *The foundations of the Science of War*, London, 1993.

[15] Чедомир Попов и др., *Историја Српског народа*, шеста књига, први том, Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918, Београд, 1994.